

ПРОМЕНЛИВОТО БЪДЕЩЕ В ДВАТА ВАРИАНТА НА РОМАНА „АТОМНИЯТ ЧОВЕК“ НА ЛЮБЕН ДИЛОВ

Антон Николов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (България)

CHANGEABLE FUTURE IN THE TWO VERSIONS OF LYUBEN DILOV'S *THE
ATOMIC MAN*

Anton Nikolov

Sofia University "St. Kliment Ohridski" (Bulgaria)

ORCID ID: 0009-0006-2641-6866

Web of Science Researcher ID: JNT-6110-2023

E-mail: anton98nv@gmail.com

Abstract: This study focuses on the differences between Lyuben Dilov's *The Atomic Man* (1958) and the revised version of the book, which was published twenty-one years later. In *The Atomic Man* (1979), key changes were introduced, such as the bulgarianization of the American Jimmy Cook, who becomes Mitko Kukov. Neither version of the character assimilates into the communist society of the 22nd century, where it finds itself, but the nationality of the character in the second novel allows for a reading in which the compatibility between the (20th-century) Bulgarian and the dreamed communist future is subverted. Differences in the very notion of utopia between the two works are also traced and are argued to be indicative of common processes in Bulgarian science fiction's imaginings of the future (for example, the transformation in communist attitudes towards nature). The comparison between *The Atomic Man* (1958) and *The Atomic Man* (1979) also attempts to highlight the gradual but limited emancipation of Bulgarian science fiction from the ideologically driven predetermination of the future as an inevitable communist utopia.

Keywords: communist utopia, Lyuben Dilov, bulgarian science fiction, the future, nature

Резюме: Настоящото изследване се фокусира върху разликите между романа „Атомният човек“ (1958) на Любен Дилов и ревизираната версия на книгата двадесет и една години по-късно. В „Атомният човек“ (1979) са направени ключови промени, като например българизацията на американеца Джими Кук, който става Митко Куков. И двете версии на персонажа не се асимилират в комунистическото общество

на 22. век, където попадат, но националността на героя във втория роман позволява прочит, при който съвместимостта между българина (от 20. век) с мечтаното комунистическо бъдеще е подрината. Проследени са и разликите в самите представи за утопията между двете произведения като показателни за общи процеси в представите на българската научна фантастика спрямо бъдещето; например трансформацията в отношението на комунистите към природата. Направен е опит в съпоставката между „Атомният човек“ (1958) и „Атомният човек“ (1979) да се открие и постепенното, но ограничено автономизиране на българската научна фантастика от идеологичната предопределеност на бъдещето като територия на неизбежната комунистическа утопия.

Ключови думи: комунистическа утопия, Любен Дилов, българската научна фантастика, бъдещето, природата

През 1958 г. излиза от печат първият научнофантастичен роман на Любен Дилов, „Атомният човек“, който описва събуждането на американския журналист Джими Кук от почти двувековна анабиоза в 22. век. В бъдещето се оказва, че комунизмът вече се е реализирал напълно и глобално, а на бившия антиболшевик Кук му се налага да свикне към живота в този нов строй, в който неговите собственически инстинкти нямат място. През 1979 г., двадесет и една години по-късно от дебюта на Дилов, пак е издаден „Атомният човек“, но този път на страниците на романа се разказва, за това как в бъдещия комунизъм се събужда българинът Митко Куков. Българският персонаж е неудовлетворен от живота в социалистическа България през 20. век и затова напуска нелегално страната за Америка, където се превръща в не особено коректен журналист, който става популярен благодарение на антикомунистическата си пропаганда и сензационността на своите репортажи относно откритията на науката. Впоследствие е замразен от фирма на име „Морфеус“, без негово съгласие, при експеримент с технология, която трябва да запази живи болни хора за бъдещето, когато ще бъдат излекувани. И двете версии на романа изобразяват различните постижения на бъдещия комунизъм, социални и технологични, както и трагикомичния опит и провал на съответните им протагонисти, вид пътешественици във времето, да се асимилират в новия световен строй. Видимо сюжетът е останал почти непроменен, макар и някои детайли да са изменени (например анабиозата на Кук е естествена и инцидентна).

При все това романите не са само повърхностно различни, а напротив и в двата текста са отразени спецификите на литературноисторическия контекст, в който респективно излизат от печат. „Атомният човек“ (1958) е творба, вписваща се добре в

ПРОМЕНЛИВОТО БЪДЕЩЕ В ДВАТА ВАРИАНТА НА...

общия поток от българска социалистическа научна фантастика през 50-те години, когато представите за бъдещето на жанра са подвластни на телеологизма зададен от социалистическия реализъм, който води до утопичния комунизъм като единствен възможен бъдещ свят. Различно стоят нещата с „Атомният човек“ (1979); втората версия се появява, след като научната фантастика вече е сравнително по-автономна (никога напълно) от идеологичния контрол през изминалите години и има по-голяма свобода в представите за бъдещото и евентуалната комунистическа утопия. В настоящото изследване имам за цел да изведа начините, по които двете книги със своите разлики отразяват в себе си развитието на българската научна фантастика в условията на социализма за този период от две десетилетия (1958–1979), както и да отчете как Любен Дилов с втората си версия на „Атомният човек“ подрива идеологията на оригинала.

Най-подходящо е да започна с коментар върху самия Дилов и неговото отношение към тези романи. Защо един вече признат автор, какъвто той отдавна е бил в края на 70-те години, при това не само в рамките на научнофантастичната общност, се връща към може би най-правоверно марксистката си творба, каквато е „Атомният човек“ (1958)? Произведение, което се коментира бегло и почти единствено в малкото монографии свързани с историята на фантастичната литература в България, а настрани от тях живее най-вече в спомените на българските почитатели на научна фантастика. В предговора към ревизираната версия авторът дава основния мотив:

Романът бе завършен през 1955 г., доста преди да се развихри онова което днес наричаме научно-техническа революция и да настъпи космическата ера. Следователно наивността по отношение на някои неща и у автора, и у редакторите, в чиито ръце отиде книгата, беше почти закономерна. Три цели години редактори и рецензенти дискутираха дали така ще изглежда бъдещето, както бе го нарисувал авторът, а той пък напразно ги убеждаваше, че е искал да каже съвсем други неща в книгата си. (...) Редакторите обаче се наложиха и книгата излезе не в този вид, който желаше авторът ѝ. (Dilov 1979: 6)

Издателството, публикувало за пръв път „Атомният човек“, е „Народна младеж“, но кое по-точно в този ръкопис е било променено въпреки авторския замисъл, Дилов не уточнява нито в този предговор, нито при спорадичните му споменавания на случая в по-късно написани записки¹. Независимо от това той остава недоволен от публикувания вид

¹ Най-обемният сборник на Любен Дилов със записки от всякакъв характер, включително мемоарни, е „Впечатления от една планета“ - вж. Dilov 1990.

на романа си и желае да го коригира. Не подхожда обаче с идеята да възвърне оригиналния вид на творбата, какъвто и да е бил той, а напротив уточнява за себе си, че му е дожаляло за: „някогашната романтична наивност“ (Dilov 1979: 7), която той не е могъл да „зачеркне“ напълно. Хубаво е да се знае в такъв случай, че при второто издание, макар и преработка на поне донякъде цензуриран текст, не трябва да се търси толкова оригиналният замисъл (преди ръкописът бъде изменен), а ново и различно произведение. Колко различно е то от предшестващото го, може да се прецени само при сравнение на начина, по който изданието от 1979 г. изисква по-различен прочит на утопичния свят, който той описва, както и на мястото на Кук/Куков в него.

Във вече цитирания предговор Дилов споделя и своите разбирания за характера на ревизиите, които той е осъществил:

Героят на първото издание беше американец, рожба на капитализма и аз бях си наумил чрез него да осмея буржоазния морал, като го съпоставя с мечтания морал на едно мечтано бъдеще. Но какво се получи? Много читатели ми казваха, че героят им е симпатичен и явно му съчувстваха. А тези читатели бяха българи. Това ме накара да осъзная, че и под чуждо име той си е останал нашенец. (Dilov 1979: 6)

Промяната на националната принадлежност, от отрасналия и възпитан в капиталистически строй и непознаващ друг живот Джими Кук до отрасналия в социалистическа България Митко Куков, който обаче мечтае да живее в капитализма, е най-сериозната разлика между текстовете и с най-сериозни ефекти върху рецепцията и интерпретацията на произведението. Към нея ще се върна малко по-късно в изследването обаче, защото все пак не само гледната точка, през която е изпитана комунистическата утопия е променена. Самото утопично бъдеще не е останало същото като през 50-те в определени отношения, както казва Дилов, като цитира Пол Валери, „и бъдещето не е вече това, което беше“ (Dilov 1979: 6). Ще се спра за кратко на това какво е било то за научнофантастичния роман в България тогава.

Българската научна фантастика след 1944 г.² и най-вече през 1950-те г. и първата половина на 1960-те г. е силно идеологизирана, а на авторите им се налага да се

² Историческият развой на научната ни фантастика в условията на социализма е сравнително добре познат, поне когато става дума за общи тенденции и развития, вместо специфични литературни случаи, които ги отразяват по свой начин (например случаят с двете версии на „Атомният човек“), и които все още предоставят много работен материал за литературоведите. За някои по-важни изследвания, които очертават прехода от доминацията на идеологията над представите за бъдещето на научната фантастика до постепенна либерализация (условна), преход, за когото говоря и в настоящия текст, виж (Konstantinova

ПРОМЕНЛИВОТО БЪДЕЩЕ В ДВАТА ВАРИАНТА НА...

съобразяват със социалистическия реализъм като единствен художествен метод на социалистическата литература, което превръща жанра в проводник на пропаганда за комунизма и педагогически инструмент във възпитанието на „новите хора“ (комунистите). Какви задачи трябва да решава една правилно ориентирана в идейно отношение научна фантастика, при която е удържан социалистическият реализъм, ни разкрива критикът Петър Рудар:

Тя (научната фантастика – бел. моя – А.Н.) е призвана от самия живот да разкрие правдиво в образна, художествена форма тенденциите и перспективите на развитието, последиците от двете революции – социалистическата и научно-техническата – за човека и човечеството, да защити научно и художествено-емоционално нашата вяра в комунизма и неговата неизбежна победа в целия свят. (Rudar 1986: 91).

През 50-те г. в СССР има дори опити самият хоризонт на утопията в научната фантастика да бъде сведен до хоризонта на икономическите планове на партията през т.нар. „фантастика на близкия прицел“, теория развита най-пълно в статията на Сергей Иванов „Фантастика и действителност“ (1950) (виж Geller 1985: 81-82; Borisova 2022: 439), която държи фантастите да се ограничават в своите описания на бъдещето до няколко години напред и да описват предимно съветските научни и промишлени постижения.³ Бъдещи светове, при които развитието на човечеството е взело различен от желания от властта завой, принадлежат на въображението на чужди на социализма творци. Това е и една от точките, по които социалистическата и западната научна фантастика се разграничават: „За разлика от западната фантастика в началото на ХХ век, която създава екзотични светове – ранните съветски романи поставят своите светове в политическото и социалното пространство на съвременността, но разширено до пределите на Вселената“

1987; Stoyanova 1996). Трябва да се спомене, че Константинова поради времето, в което е публикуван текстът ѝ, не говори за социалистическия реализъм като вредно влияещ на научната фантастика, но изтъква схематизма, клишираността и неубедителността на пропагандните произведения от 50-те и ранните 60-те г., докато защитава по-късната (70-те г., 80-те г.) българска научна фантастика като иносказателна, философски и психологически дълбока. Съвременен и полезен изследване върху отношението на идеологията върху фантастиката през литературната критика (например споменатия в настоящето изследване Рудар) е „Литературнокритически посоки на българската детско-юношеска научна фантастика между 1950 и 1989“ на Елена Борисова (Borisova 2022: 436-450).

³ В тази посока се появява приближаване до производствените романи, загубата на дистанция между научнофантастичните бъдещи светове и бъдещето, така както го желае комунистическата власт, провокира тежки оценки относно степента, до която научнофантастичният жанр е запазил своите жанрови специфики. Например изследователят на съветската научна фантастика Леонид Геллер си позволява следната строга (може би прекомерно) оценка за фантастиката през 1950-те г., в мой превод: „Научната фантастика запазва името си само по инерция. В нея не остава нищо, което да я отличава от производствените, научно-производствените или научнопопулярните жанрове“ (Geller 1985: 82).

(Borisova 2022: 440). Научната фантастика често е свързвана със специфичните си в жанрово отношение прогностични възможности, които дават шанс на авторите да предвидят, или поне да начертаят възможния утрешен свят, но в условията на комунистическата идеология бъдещето може да е само едно: утопията на постигнатия (навсякъде по света) комунизъм.

Предвид всичко това не е изненадващо, че началният поток от научнофантастични романи след 1956 г., в който първата версия на „Атомният човек“ стои като идеален образец на стандарта, минава под знака на „утопията и разумаваческо-приключенската проза“ (Stoyanova 1996: 25). Става дума за заглавия от типа на „Земята пред гибел“ (1956) на Д. Ангелов, „Тайната на кораба „Пирин“ (1956) и „Гости от Мион“ (1965) на П. Стъпов, „Ракетата не отговоря“ (1958) на Димитър Пеев и Кирил Маричков, „Победителите на Аякс“ (1959) на Г. Марков, „Младите столетници“ (1960) на Стефан Волев и др. Елка Константинова още през 80-те години, коментира безпоощадно този тип произведения така: „Те стандартно комбинираха малко наука и малко „космическо“ въображение с криминално-приключенски елементи в една полунаучна-полуходежествена сплав от съчинителство и банализирани поетизации.“ (Konstantinova 1987: 153). Типично за тях е да дават на читателя панорамен поглед към отделните технологични (най-вече индустриални) и социални чудеса на бъдещия комунизъм. Към индустриалните спадат дейности като разширяване на мащаба на индустриализацията – множество и масивни заводи, колонизация на планети, тераформиране на Антарктида и Сахара, които са ключови топоси.

В тази посока поема и „Атомният човек“; романът започва със сцена на локален екоцид⁴; пет изкуствени слънца са издигнати над Антарктика и стопяват всички нейни ледове, за да може последната неовладяна от човека територия на Земята да бъде превърната в плодотворна и годна за индустриализация земя:

Две години преди да намерим нашите приятели на остров Шаркò, един колектив от петдесетина учени завърши подготвителните работи за осъществяването на най-грандиозния проект, който познаваше дотогава човечеството — проекта за стопяване

⁴ За експлоатацията на природния свят в българските научнофантастични утопии и антиутопии като цяло, включително и при Любен Дилов, съм писал още в *Nikolov 2024: Nikolov, Anton. „Ekspluatatsiya na prirodniya svyat v balgarskite nauchnofantastichni utopii i antiutopii ot sotsialisticheskiya period.“ In: Colloquia Comparativa Litterarum, Vol. 10, No. 1, pp. 55–71. [Николов 2024: Николов, Антон. „Експлоатация на природния свят в българските научнофантастични утопии и антиутопии от социалистическия период.“ В: Colloquia Comparativa Litterarum, T. 10, № 1, с. 55–71.]*

ПРОМЕНЛИВОТО БЪДЕЩЕ В ДВАТА ВАРИАНТА НА...

ледовете на Антарктида. А една година по-късно над различните краища на необятния континент, на около десет хиляди километра височина, блеснаха пет плазмени слънца, които, ограничени от изкуствени магнитни полета, бавно и равномерно се завъртяха около полюса и заизливаха своята адска горещина върху ледовете. (Dilov 1958: 10-11)

По-нататък в романа има и различни сцени свързани с жестокост над животни, обикновено при лов (вж напр. Dilov 1958: 6, 14, 121). Както антиприродния патос, така и соларната символика са характерни за българската литература под диктата на социалистическия реализъм; добре е познато колко поезия е написана през 50-те г. за изгряващите слънца, които символизират света на комунизма и съзнанието на новите хора за историческият преход от мрачното минало (на друг обществен строй) към светлото настояще и бъдеще. Слънцето в комунизма излъчва „свръхприродна светлина, защото е част от идеологическия контекст, изграден около фигурите на светлото бъдеще и новия човек“ (Penchev 2023: 52). Научната фантастика очевидно не се е измъкнала от общия коловоз на социалистическата литература, но поне чрез нейния език Дилов съумява да издигне цели пет светила на небосвода.

Освен индустриални и технологични постижения комунистическото бъдеще в научната фантастика се радва и на социална трансформация; няма вече собственически инстинкт, хората не са агресивни, а напълно свободни, като никой не работи по принуда, няма класово разделение на богати и бедни. В много от романите всъщност е изтъкнато, че няма и расизъм, а в някои от тях се появяват и чернокожи хора като главни действащи персонажи – например в „Земята пред гибел“ (1956) на Д. Ангелов и „Акция „Благословен мир“ (1964) на Атанас Георгиев. При Джими Кук тази тема влиза в централен фокус, след като героят отправя неприличен коментар към чернокожа жена и впоследствие е заставен от случайни минавачи да си направи публична самокритика:

Джими, който още отпреди имаше слабост към черните чеда на Екватора, се опита да я позакачи, подхвърли няколко недотам изтънчени изрази, ала противно на очакванията му негърката се възмути, спря с гневно изражение до него и за ужас на сконфузения Атомен човек се развика:

— Другари, моля ви се, този човек се държи неприлично!

За един миг около тях се струпа толкова народ, че Джими с удоволствие би легнал отново под ледовете на Антарктида. Той се опита да избяга, ала кръгът от хора се беше съгъстил и двама представители на Охрана на човека като часови стоеха вече с мрачни лица от двете му страни. Когато негърката, като се задъхваше и изчервяваше, от което

ставаше още по-хубава, разказа на всички какво беше направил Джими, тълпата недоволно зашумя и го повлече към един от площадите в парка, на който се издигаше висока и красива дъговидна трибуна. (Dilov 1958: 230)

Капитализмът пък се оказва психологически неразбираем за новия човек, собственическият инстинкт вече е преодолян (макар, че същевременно всички живеят по-охолно от преди), а в рамките на „Атомният човек“ нагледен пример за това е сцената, в която Кук/Куков (сцената е налична и в двете версии) получава подарък от един космонавт – огромен диамант, намерен в космоса. Следва уплаха на човека от миналото над него, да не бъде откраднат, заради което го и крие независимо от уверенията на своя приятел, че подобни украшения нямат парична стойност в новия строй. Като уточнявам, че Дилов е променил незначително описанието на това събитие (например вместо на „масата“ Куков оставя диаманта на „писалище“) в по-късната книга, ще си позволя цитат от първия вариант без да цитирам и по-късия текст:

— Диамант? — коленете на Джими се разтрепераха. Гласът му се изтъни. — Такъв... огромен...? Наистина... Диамант! Та това е... Та това е страшно съкровище! И ти... на мен? Какво ще го правя?

— Ще си го сложиш на масата за украшение. И за спомен от мен.

— На масата? Ти нещо да не би... Ще ми го откраднат веднага.

— Кой ще ти го открадне, бе човек? — изненада се Дино от тая неочаквана реакция. — Кому е притрябвал? После... Аз не съм чувал у нас някой да краде. (Dilov 1958: 243)

Като се придържа към най-общи представи и шаблони за комунизма на утрешния ден Дилов си печели с първия роман, в малкото критически рефлексии върху текста му, хвалбите че представя бъдещето правдоподобно и на стабилната основа на „марксистко-ленинското учение за обществото“ (Georgiev 1969: 245). Според други дори единственият научен пласт в произведението е именно това, че е налична „плътна, логически правдоподобна илюстрация на изумителния технически напредък“ (Vogov 1959: 2). „Атомният човек“ (1958) не се разминава и без критики, но те не са свързани със света, който Дилов рисува. Например Боров негодува от това как на втората част на книгата не ѝ достига динамизъм, а според Любен Георгиев патосът се оказва прекалено слаб и в недостатъчни количества (виж Georgiev 1969: 245). Настрани от подобни забележки, все пак си личи, че бъдещето на Дилов безпроблемно е било прието от

ПРОМЕНЛИВОТО БЪДЕЩЕ В ДВАТА ВАРИАНТА НА...

идеологична гледна точка, че в текста е заложена марксистко-ленинската представа за хода на историята, която има за крайна точка на своето развитие – комунизма. Както обаче самият Дилов знае – представите на литературата за бъдещето, в какъвто и да е жанр, са менливи.

Голяма част от чертите на този общ за фантастиката ни (от 50-те) бъдещ свят се запазва и във втората версия на „Атомният човек“. При нея Дилов променя научното обяснение зад някои от изобретенията, но като цяло технологичният фон особено е непокътнат. Защо тогава вече „бъдещето не е същото“, както казваше Дилов в предговора си? През 1960-те г., към средата на десетилетието, условно казано, жанрът започва постепенно да се освобождава от прогресисткия наратив на социализма, от неговите клишета и схеми. С думите на Елка Константинова: „Още по времето на социалистическия реализъм, от 60-те години насам, фантастиката засили в модерността окончателното разчистване на терена от схоластиката, догматизма, цензурата, които ограничаваха художествената мисъл“ (Konstantinova 2001: 44). Именно през втората половина на 60-те г⁵. прозвучават едни от най-силните гласове в жанра, като Людмила Стоянова посочва някои от значителните им постижения тогава:

Четири върхови постижения в жанра през десетилетието са „4004 година“ на Ал. Геров (сб. „Фантастични новели“ – 1966), „Фантастични истории“ на Ем. Манов (сб. „Ваня и статуетката“ – 1967), фантастичните разкази на П. Вежинов от сборника „Сините пеперуди“ (1968) и романът на Л. Дилов „Тежестта на скафандъра“ (1969). (Stoyanova 1996: 28)

Не само екскурзиите в бъдещето на герои от 20. век, като „Младите столетници“ на Стефан Волев и творбата на самият Дилов, отпадат от мода, но и цялостният фокус върху панорамното изображение на комунистическото бъдеще; патосът на произведенията като цяло уляга значително или изчезва напълно. Нещо повече, появяват се научнофантастични текстове, които си позволяват да оспорват (макар и по индиректен начин) прогресистката рамка на социализма. Александър Геров например в своята

⁵ През 60-те години се задават онези тенденции на либерализиране и същевременно съзряване на жанра, които се развиват най-плътено в следващите десетилетия и сега провокират изследователите да мислят 1970-1980 като един вид златен век на българската научна фантастика: „Въпреки че през 60-те години се появяват идеологически коректни научнофантастични произведения, това е литература, която не само визуализира различни посоки на бъдещето – такова, каквото е зададено от реалните тенденции в науката и в световната научна фантастика, – но и читателите, заради натрупан читателски опит и познание за качествата на произведенията, все по-взискателно подхождат към този жанр. Следващите две десетилетия биха могли да се нарекат Златен период за българската научна фантастика“ (Borisova 2023: 61).

новела „4004 г.“ дръзва директно да осмее досегашната идеологично-утопична линия (в научната фантастика и не само). Неговият герой, алтер-его на Геров, е съживен в механично тяло и отново в утопично бъдеще на глобален комунизъм, но в края на текста решава да заспи и да почака малко повече, опечален от изкуствения/механичен живот на двадесет и четвърти век.

Променят се и в някои отношения представите на научната фантастика, за това какъв трябва да е утопичния свят. Особено във връзка с отношенията човек – природа. През периода 1970–1980 се издават явно екологично настроени текстове от типа на „Съдът на поколенията“ (1978) на Л. Николов и Г. Георгиев и „Енерган-22“ (1981) на Х. Оливер, при които социалистическата страна е пазителката на природния свят от експлоатация. Екологичната тематика в българската литература, като цяло, остава недостатъчно разучена от литературознанието област, но като евентуални причини (със сигурност само едни от много) за добиването на подобна екологична съвест при нашите фантасти, могат да бъдат посочени последиците от парниковия ефект и изтъняването на озоновия слой, както и техния стимулиращ ефект върху жанра глобално (в тази посока вж Clute, Nichols 1993, 366). Научната фантастика откликва принципно на опасенията от реална климатична катастрофа и българските фантасти не се различават в това отношение.

Трети процес, който дава по-ярък отпечатък едва във втория опит на Дилов, и заслужава да се спомене, е развитието на мотива за еснафа в българската литература през 60-те години. Тогава представите за хода на времето на социалистическите общества се променят благодарение на XXII конгрес на КПСС (1961) и специфично за България чрез Осмия конгрес на БКП (1962)⁶, понеже освен индустриални постижения, като мерило за напредък към светлото бъдеще става валидна и степента на задоволяване на потребителските нужди на населението (вж за по-обстоятелствен анализ на литературноисторическия контекст около мотива за еснафа Penchev 2023 115-139). Гоест консумативните нагласи биват стимулирани от самата власт, което води обаче и до появата на образа на еснафа в българската литература. Еснафът – човек социалист, който,

⁶ Осмият конгрес на БКП, следвайки плътно XXII конгрес на КПСС и особено прицелването в идването на комунизма през 80-те, задава като ценност повишаването на жизнения стандарт. Като резултат от тези конгреси се променя донякъде самото изживяване на времето в социализма: „Формулировката за „задоволяването на потребностите“ заляга в Програмата, приета на Десетия конгрес на БКП от 1971 г., а след това и в Конституцията на НРБ от 1971 г. (Както впрочем и в конституцията на СССР от 1977 г.). „Все по-пълното задоволяване на нарастващите потребности“ днес също звучи вицово, но в историческия си контекст фразата задава много съществено променена темпорална рамка на социалния и индивидуалния опит. Ходът на времето започва да се отчита не толкова и не само по построените заводи, но и според степента на осигуреност с материални блага“. (Penchev 2023: 116).

поради желанието си да консумира материални блага в настоящето и без поглед към бъдещето, се оказва отдалечен от хода на времето, зададен от партията,⁷. Еснафът е чужд на социалистическия идеал и в много отношения е по-близо до буржоазно отраслия човек (Джими Кук в случая с „Атомният човек“), отколкото до собствените си съотечественици комунисти – до голяма степен именно такъв е Митко Куков.

И трите процеса, които изброих, дават своя отпечатък в „Атомният човек“ (1979). Разликите с първото издание стават явни още в началото на книгата. Романът отново започва с тераформирането на Антарктида. Този път обаче в небето грее едно слънце, а не пет; редуцията на соларната символика директно отразяваща редуцията в идеологичния патос на текста. Много по-интересна обаче е промяната в екоцидна образност. Всички сцени включващи лов или друг вид жестокост към животните са премахнати, или са даже заменени от моменти демонстриращо привързаността на хората към тях. Например лов по дъното на океана е заменен с приятен разговор с, както се оказва, много интелигентни делфини (Dilov 1979: 160-165). Ще спомена една от по-комичните (ала и показателни) сцени в тази посока. Публичното порицание и самокритиката на Кук след обидата на чернокожата жена от „Атомният човек“ (1958), която цитирах по-горе в текста, е заменена със сходна ситуация, която включва пак публично разкаяние, но този път от екологична перспектива. Митко Куков си позволява да нарани катерица, което дълбоко потресе всички в парка, където той е седнал да почине:

Внезапно нещо падна на рамото му, близна го с угасяваща мекота по бузата, скочи в скута му. Стреснат, той сграбчи някакво рошаво зверче и с отвращение го хвърли зад себе си. Животинчето изпищя, ударило се в близкото дърво, просто замаяно и след това хукна по дънера на дървото. Беше катеричка.

Митко щеше да се засмее над уплахата си, но около него, изневиделица, се струпаха десетина мъже и жени, които яростно започнаха да му се карат. Особено усърдни в укорите си бяха жените: Какво е това отношение към животните? Вие не сте човек, а изрод! Садист такъв! (Dilov 1979: 383).

⁷ Бойко Пенчев очертава как еснафството се проявява в повечето случаи: „Разбира се, в масовия случай еснафството (и съответно борбата с него) се проявява в по-простички форми. Единият ипостас на еснафството е страстта към притежания и удобства, осигуряващи приятно прекарване на свободното време. Вторият му ипостас е модата. Третият му ипостас е „чуждопоклонството“, разбираемо като фетишизиране на западните стоки и оттам „лайфстайл“ (Penchev 2023: 121).

Малко вероятно е всичко в цитирания пасаж да се свежда до зелена перспектива, несъмнено са взети на подбив и самите комунисти, по всяка вероятност в случая тяхната склонност към такова показно правосъдие.

Безспорно обаче, за да се схване напълно промяната на измеренията на утопичното във второто издание – читателят трябва да вземе предвид начина, по който трансформацията на Джими Кук в Митков Куков задава различни рецептивни нагласи към бъдещия комунизъм в романа. Макар че и двамата не успяват да се впишат в комунизма, като в края на съответните си истории заминават на колонизационна мисия за чужда планета, отказът им от утопията в търсене на свят, който е по-изостанал, може да се разбира различно.

Ще припомня, че Дилов коментираше в предговора си как много българи съчувствали на Джими Кук, което му е позволило да види, че американецът всъщност се оказва българин, „нашенец“, под чуждо име. Независимо дали това е истина, или не, подобна декларация задава определена интерпретативна нагласа към по-новата версия на романа, в която истинската националност на героя е „разкрита“. Куков не е „чужд“ (въпреки собственическия си инстинкт, въпреки еснафщината си) на българския народ. Напротив той е разпознаваем като българин дори с окачена маска, тоест в него има типични национални черти. Може би в своето отчуждение от комунизма той е дори близък на българския читател. Ако се тръгне в тази посока, втората версия на „Атомният човек“ се превръща от книга осмиваща пороците и предразсъдъците на буржоазния човек, който е прекарал цял живот в капитализма и съответно не може да бъде лесно асимилиран в друг строй, в книга осмиваща, но и драматизираща дълбокото отчуждение и несъвместимост на реалния исторически българин с неговите копнежи за по-добър живот отвъд океана, с по-хедонистичните му желаниа, може би дори със страха му от болшевиките.

Джими Кук и Митко Куков са неадекватни спрямо света, в който се озовават, това е основата както на комичното в романа, така и на трагичното. Особено често е използвана за комичен ефект параноята на Куков и Кук, която ги е обладала директно след събуждането им от сън. И двамата отчаяно се опитват да избягат в Америка от болшевиките, като през цялото време се страхуват за живота си, без да осъзнават, че нищо не ги заплашва, като „бягството“ им продължава почти половината книга.

Във втората версия на романа обаче се увеличават ситуациите, свързани с телесната и поведенческа неадекватност на героя. Повечето от тях се отнасят до това, което може да бъде наречено собственически инстинкт – желанието на Куков да

ПРОМЕНЛИВОТО БЪДЕЩЕ В ДВАТА ВАРИАНТА НА...

притежава и поглъща света – например, след като се сдобива с големи количества безплатна храна:

Стовари всичко в кухничката. Оказа се толкова много, че не се побра на масата. Беше гладен и затова побърза да открие най-подходящото за закуска. (...) А когато се натъпка така, че започна да се оригва, изведнъж огледа целия куп и още веднъж се оригна с думите:

- Главо шашава! За какво домъкна всичко това? Цял месец няма да го изядеш! (Dilov (1979: 325, 326).

Особено чести са ситуациите, свързани с алкохола и привързаността на Куков към него. Джими Кук и Куков имат сходна привързаност към уискито, но при българина то играе по-голяма роля и не само защото алкохолните питиета са много по-труднодостъпни във втората версия на романа. Макар че моралната неприемливост на това удоволствие е още една от промените в цялостния облик на утопията спрямо първото издание, която увеличава дистанцията между героя и идеала. Като пиан Куков може би най-ярко провокира недоумение относно собственото си поведение в бъдещите хора:

Отвикнал от алкохола, той се напи с количество, което преди два века дори не би усетил, и гръмогласно се заканваше на втрещените лекари, които пък никога през живота си не бяха се изправяли пред пиан човек:

- Ще го видя аз това ваше бъдеще що за стока е! Гледайте само вие да не съжбявате, загдето сте ме размразили! Земяк, донеси уиски, бе! Скъпо било. Щом толкова ми се радвате, ще плащате, дяволите да ви вземат...

Бентам също като колегите си замръзна на вратата от изумилата го гледка. Размразеният изведнъж отметна глава на облегалката, изхлипа няколко пъти и запя на български някаква детска песничка, която започваше с думите „Моя майчице добра...“. Не я изкара докрай, оригна се и отново заспа. (Dilov 1979: 231)

Най-важният епизод в това отношение се развива, когато българинът до такава степен желае да се напие, че за да се сдобие с прекалено скъпото шише започва да обира минувачи с кухненски нож. Той е взет на подбив всеки път, като всеки от „обраните“ му заема сумата доброволно. Ще си позволя да цитирам:

Вечерта, въоръжен с кухненски нож, превързал лицето си с носна кърпа, той избра един по-възрастен, хилавичък мъж, разхождащ се самин в парка, и изскочи насреща му със свирепия вик:

- Горещите! Парите или живота!

Мъжът не разбира добре вика му, не вдигна ръце, а когато Атомният човек повтори условието си, изведнъж се запревива от смях. Дълго се смя, а Митко объркано стоеше насреща му, докато отпусна ножа. (Dilov 1979: 364).

На Джими Кук също му липсва уискито специфично, но не и алкохола въобще (виното е разпространена напитка в света на първата книга). Кук действително преживява сходна на Куков криза в края на романа, когато получава няколко бутилки уиски от Дино и пиянства в продължение на няколко дена, но като цяло алкохолната привързаност на българина е много по-изострена и води до по-чести и по-злепоставящи (сравнително) сцени. Разгръщането на темата за алкохола във втората версия на „Атомният човек“ не се проявява просто като критика на един порок, нито Дилов само е изобразил как по-добре според него би се справило с пиенето бъдещото човечество. Постоянното желание на Куков да притежава и консумира алкохол се превръща освен в основен маркер на хищническия му собственически инстинкт (това присъства и при Кук), така и в проводник на неговата „неадекватност“ спрямо бъдещия човек, който винаги е трезвен, винаги рационален, винаги адекватно вписващ се в унифицираното (макар и перфектно) обществото. Борбата на Кук с алкохола се провежда предимно в пределите на собствената му душа и жилище, като прави изключение епизодът с Дино (виж Dilov 1958: 244-246). Порокът на Куков го поставя и в публични ситуации, при които лъсва със значително по-голяма сила неговият статут на чужденец в света, един своеобразен Бай Ганьо в бъдещето⁸.

Възможно е да се изтъкне еснафщината на Куков като основна причина за отчуждението му от строя на бъдещето; появата и развитието на мотива за еснафа през 60-те предполага като естествена подобна интерпретативна перспектива, към желанието на героя да консумира и притежава материални блага. Куков може, при това положение, да бъде разчетен като поредното проявление на мотива за еснафа в българската литература и това е донякъде именно така – героят действително е чужд на темпоралната рамка на комунизма, именно поради онези причини, които правят еснафа (в

⁸ Аналогията на Куков с Бай Ганьо е интересна, но пътешественикът във времето е прекалено самоосъзнат относно мястото си в чуждия свят и сходството между героите остава ограничено.

ПРОМЕНЛИВОТО БЪДЕЩЕ В ДВАТА ВАРИАНТА НА...

социалистическата държава) еснаф, най-вече прекомерни и следователно чужди на строя потребителски нужди и желания.

Само че несъвместимостта на Куков с бъдещето е отчасти обяснима като проявление на този мотив. Еснафът е негативен тип персонаж, чужд на комунистическия строй, но в известна степен чужд и на българския народ, а да се спре дотук с интерпретацията на героя, като български еснаф и нищо друго, би намалило ефекта от фокусирането на националната идентичност на Куков от Дилов. Очевидно е и че не всичко в характерологията на Куков се свежда до консумативизъм, защото Куков в бъдещето притежава (с изключение на алкохола) повече от всякога в материално отношение, макар и наличното да не го задоволява, тоест в случая действат и вектори на отчуждение освен собственическият инстинкт.

Друга възможност, която не стои в противоречие с интерпретацията на героя като еснаф, е отчуждението на Куков да се интерпретира и отчасти като резултат от разминаването между реалния, също исторически човек (българин), и социалистическия идеал за нови хора без обикновени пороци, страхове и нужди. Несъвместимостта не е само между еснафския консумативизъм и комунистическата утопия. Куков е „нашенец“ само във връзка с българите от 20. век, не и с „новите хора“ – идеални и физически и морално съвършени. Обществото на бъдещите комунисти не оставя място за по-обикновени и различни (също несъвършени) личности, а през Куков е показана и отдалечеността на историческия българин от утопичния хоризонт на комунистическия проект. Така провалът на Митко Куков, за разлика от този на Джими Кук, се оказва своеобразен отстъп от прогресистката рамка на първото издание.

Прочитът на „Атомният човек“ (1958) и „Атомният човек“ (1979) с фокус върху начините, по които Дилов променя своя роман, като акцентира върху националната принадлежност на героя и променя някои от чертите на утопичното бъдеще, най-вече отношението към природния свят, позволява да се види не само еволюцията във възгледите на този автор, но и еволюцията на жанра, към който двата романа принадлежат. Съществуването на втора версия на „Атомният човек“ свидетелства за отдалечаването на научната фантастика от темпоралния ход, зададен от социалистическия реализъм и идеологическия контекст на 1950-те г. в България.

Библиография

- Borisova 2022*: Borisova, E. "Literaturnokriticheski posoki na balgarskata detsko-yunosheska nauchna fantastika mezhdu 1950 i 1989". – In: Balgarskata literaturna kritika – pozitsii i konteksti. Vtora chast. Sofiya: ITS „Boyan Penev,“ 2022, 436–450. [Борисова 2022: Борисова, Е. „Литературнокритически посоки на българската детско-юношеска научна фантастика между 1950 и 1989“. – В: Българската литературна критика – позиции и контексти. Втора част. София: ИЦ „Боян Пенев,“ 2022, 436–450.]
- Borisova 2023*: Borisova, E. „Modelirane na choveshkata dusha: balgarskata detsko-yunosheska nauchna fantastika prez XX vek.“ In: Kult i slovesnost. Vyuletin „Nasledstvo BG“, God. III, br. 4, s. 58–63. [Борисова 2023: Борисова, Е. „Моделиране на човешката душа: българската детско-юношеска научна фантастика през XX век.“ В: Култ и словесност. Бюлетин „Наследство БГ“, Год. III, бр. 4, с. 58–63.]
- Borov 1959*: Borov, N. Vav vyarna posoka. – Literaturen front, br. 12, 1959, 2. [Боров 1959: Боров, Н. Във вярна посока. – Литературен фронт, бр. 12, 1959, 2.]
- Georgiev 1969*: Georgiev, L. Mladi pisateli. Sofiya: Narodna mladezh, 1969. [Георгиев 1969: Георгиев, Л. Млади писатели. София: Народна младеж, 1969.]
- Dilov 1958*: Dilov, L. Atomniyat chovek. Sofiya: Narodna mladezh, 1958. [Дилов 1958: Дилов, Л. Атомният човек. София: Народна младеж, 1958.]
- Dilov 1979*: Dilov, L. Atomniyat chovek. Sofiya: Otechestvo, 1979. [Дилов 1979: Дилов, Л. Атомният човек. София: Отечество, 1979.]
- Dilov 1990*: Dilov, L. Vpchatleniya ot edna planeta. Sofiya: Balgarski pisatel, 1990. [Дилов 1990: Дилов, Л. Впечатления от една планета. София: Български писател, 1990.]
- Rudar 1986*: Rudar, P. "Nauchnata fantastika i ideologicheskata borba." – In: Detskata literatura i neynite tvortsi. T. 1. Sofiya: Balgarski pisatel, 1986, 87–118. [Рудар 1986: Рудар, П. „Научната фантастика и идеологическата борба.“ – В: Детската литература и нейните творци. Т. 1. София: Български писател, 1986, 87–118.]
- Konstantinova 1999*: Konstantinova, E. Vaobrazhaemoto i realnoto. Fantastikata v balgarskata hudozhestvena proza. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo “Kliment Ohridski,” 1999. [Константинова 1987: Константинова, Е. Въображаемото и реалното. Фантастиката в българската художествена проза. София: УИ „Климент Охридски,“ 1987.]
- Konstantinova 2001*: Konstantinova, E. "Ot utopiya kam chernogledstvo". – In: Dom i pat. Domat, ratuvaneto i zavrashtaneto v literaturata. Veliko Tarnovo: Estreya, 2001, 31–56. [Константинова 2001: Константинова, Е. „От утопия към черногледство.“ В: Дом и път. Домът, пътуването и завръщането в литературата. Велико Търново: Естрея, 2001, 31–56.]
- Penchev 2023*: Penchev, B. Progresisti i konservatori: temporalni modeli v balgarskata literatura ot kraja na 40-te do 70-te godini na XX v. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski,” 2023. [Пенчев 2023: Пенчев, Б. Прогресисти и консерватори: темпорални

ПРОМЕНЛИВОТО БЪДЕЩЕ В ДВАТА ВАРИАНТА НА...

модели в българската литература от края на 40-те до 70-те години на XX в. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023.]

Stoyanova 1996: Stoyanova, L. Preobrazheniya na fantastichното v balgarskata proza. Sofiya: AI “Prof. Marin Drinov,” 1996. [Стойанова 1996: Стоянова, Л. Преображения на фантастичното в българската проза. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1996.]

Geller 1985: Geller, Leonid. Vselennaya za predelami normy (Soviet Science Fiction). London: Overseas Publication Interchange, 1985. [Геллер 1985: Геллер, Леонид. Вселенная за пределом догмы. Лондон: Overseas Publication Interchange, 1985.]

Clute and Nicholls 1993: Clute, John, and Nicholls, Peter. Ecology. – In: Encyclopedia of Science Fiction, 1993, p. 366.